

THE EXISTENCE OF PRESUMPTION OF INNOCENCE PRINCIPLE IN INDOONESIAN ANTI-MONEY LAUNDERING LAW

A/Prof. Dr. Go Lisanawati*

Abstract: *The Presumption of Innocence becomes the most important principle that must be guaranteed by any laws to give protection to the human rights of the offender of crime who has been proceeded to a legal process start from the investigation, prosecution, and trial. Someone must be assumed as innocent until the court decides he/she is guilty of conducting crime. Presumption of innocence itself has been internationally adopted in the criminal law procedure of country, and it is related to how the evidentiary process can ensure the implementation of presumption of innocence. Under the Law on Anti Money Laundering, Indonesia implements the balance reversal of the burden of proof for the assets of the crime of the offender that did not result from a crime. This has been arising a debate and categorizes it as a presumption of guilt. Indonesian evidentiary system is using a negative system of proof based on a minimum of 2 (two) evidence and conviction of the Judges that the offender is truly committing a crime that has been charged.*

Keywords: The Presumption of Innocence; Balance Reversal of the burden of proof; Indonesian Law on anti-money laundering; A Negative system of proof

Introduction

One of the important aspects that should be emphasized is the evidentiary process in the criminal proceeding. The anti-money laundering regime of Indonesia under the Law Number 8 of 2010 concerning Prevention and Countermeasure of Money Laundering (so-called as the Law on Anti-Money Laundering) implement the reversal burden of proof. The establishment of Law on Anti-Money Laundering has shown the commitment of the Indonesian Government and seriousness to respond the needed to eradicate money laundering. In this latest law, the Government has put any kind of measurement to fight against money laundering, and consistently implementing a compliance mechanism as standardized by the International Standards.

Money laundering is one of the biggest complicated crimes to be handled for a few years back, and become more complicated and sophisticated nowadays. Criminals prefer to use money laundering vehicles to hide or conceal their illicit gain of crime. Through money laundering, criminals can change and manipulate the illegitimate sources of assets into “seemly” legitimate assets. Through money laundering, people cannot easily recognize whether the asset is derived from the crime or not.

In the criminal court/trial, there is an important principle called “Presumption of Innocence” that has been internationally adopted to give protection to human rights. In

* Associate Professor, Faculty of Law University of Surabaya, Indonesia.

nature, the law gives protection to all human beings and it is included the criminals who have conducted crime. In the Indonesian context, the implementation of the reversal of burden proof has arising debate. Some mentioned that reversal of burden proof against the principle of innocence, a negative system of proof (*negatief wettelijke*), non-self incrimination, the principle that the defendants shall not bear the burden of proof (vide Article 66 of the Indonesian Law Number 8 of 1981 concerning Criminal Procedural Law – so-called as Law on Criminal Procedure), and the right to remain silent. Some experts may suggest that the law has implemented the balance reversal of burden, and not the absolute reversal of burden proof. As a *sui generis* crime, but remains need predicate crime, money laundering needs to be well understood. As one of the predicate offenses in Law on Anti-Money Laundering, Corruption has a different proof system with money laundering.

This article will seek whether there is an implementation of Presumption of Innocence or Presumption of Guilt in the Indonesian Law on Anti Money Laundering, and the Indonesian Law Number 20 of 2001 concerning the amendment of Law Number 31 of 1999 concerning Prevention and Eradication of Corruption (so-called as Law on Anti Corruption) in highlight.

The Evidentiary System and Evidence under the Indonesian Law on Anti-Money Laundering

Since 1981 Indonesia has regulated criminal procedural law. The examination process in a court hearing is all the activities of disclosing the facts of the facts that happened related to crime. If the facts are set up, it can describe the fact happened or at least closed to the material truth to be ascertained whether or not to the crime according to reason as charged by the public prosecutor. Thus, in the criminal proceedings, it is trying to get the material truth. This law is the general law on criminal proceedings.

An evidentiary process can be said as an important phase amongst the long process of criminal law enforcement. In this phase, the fate of the defendant is at a stake by the law and court. Adami Chazawi (2005) explained that evidentiary is the central point of the accountability of judges in all fields. The court process will obtain the incident (crime) construction, thus the evidence must be important to exist, and the use of evidence must be following the regulation on it.

According to Adami Chazawi (2013), there are 3 (three) points of conclusion as the result of the evidentiary process. Those points are: (i) Proven or not a criminal offense that charged by the public prosecutor; (ii) If it is proven, then it will be concluded how is the severe level of defendants' fault. It will be determined the criminal responsibility of the defendants to which act that causes the crime; (iii) If it is not proven, it will be followed by the verdict for the release of the defendants.

The Public prosecutor will direct the trial to obtain the facts that will be assembled into a picture of the actual incidents of crime as charged in the indictment. Thus, a public prosecutor needs to get evidence to prove that the defendant is guilty.

In principle, Indonesian criminal proceeding is implementing the theory of “Beyond Reasonable Doubt” in its evidentiary system. Article 183 of the Law of Criminal Procedure mention: “A judge shall not impose a penalty upon a person except when with at least two legal means of proof he has come to the conviction that an offense has truly occurred and that it is the accused who is guilty of committing it”. It needs a minimum of 2 (two) evidence and conviction of judges.

Article 184 (1) of the Law of Criminal Procedure mention about the evidence in the criminal trial, consist of:

1. The testimony of a witness
2. The testimony of the experts
3. A document
4. An indication
5. The testimony of the defendant

In subparagraph (2), the law mention: “matter that generally known not needed to be proven”. In this context, general matters did not need to be proven.

Regarding this evidence, Jeremy Bentham, as quoted by Reda Manthovani & R. Narendra Jatna (2011), mentions that:

Evidence is a general name given to any fact, in contemplation of its being presented to the cognizance of a judge, in the view of its producing in his mind a persuasion concerning the existence of some other fact – of some facts by which, supposing the existence of its established, a decision to a certain effect would be called for at his hands.

Evidence is an important tool that must be served in court. The judge needs to weighting, valuing, and considering reliable evidence, and use the evidence to convince the Judge to decide. William Twining (2006) then explains that:

Evidence had been defined, the effect, tendency, or design of which is to produce in the mind a persuasion, affirmative or disaffirmative, of the existence of some other matter of fact.

Lamintang (2010) then states that under Article 183 of the Law of Criminal Procedure, it can be seen that the evidentiary system in Indonesia provides a minimum limitation in submitting evidence to the trial. The system is called the evidentiary system according to laws which is a negative system (*negatief wettelijke*).

Money laundering as recognized nowadays, it has developed as a complicated and sophisticated crime. It is difficult to be eradicated. Money laundering is not easy to be proved. In its nature as transnational organized crime, money laundering shows the difficulty to process it. W. Clifton Holmes (2003), as quoted from Mariano-Florentino Cuellar, explained that:

Transnational money laundering arises where either the national jurisdiction in which illegal proceeds are laundered differs from the jurisdiction in which the underlying predicate criminal offense took place, or where financial transactions facilitating the laundering span multiple national jurisdictions

Money laundering is also categorizing as economic or financial crime. Regarding the characteristic as an economic crime, Indriyanto Seno Adji (2006) mentions that in principle, economic crime is a white-collar crime. It is difficult to prove. It is categorized as an invisible crime that refers to the difficult and complicated procedure to prove their act and the professionalism of the offender. In this context as an economic crime, it needs to be careful to handle since the risks are so high, and it can impact the economy and state finance. It needs more approaches and mechanisms to eradicate money laundering. Money laundering is a *sui generis* crime even though it needs a predicate offense that generated money and/or assets. This approach seems difficult to be understood, but it is a must to understand in that way. It is because money laundering can be a sole crime conducted by the money launderer. Money laundering charges can consist of:

- Predicate offense and money laundering charges; or
- Money laundering charges itself

The criminalization of money laundering in Indonesia is regulated into 2 (two) kinds of crime, called money laundering crime (vide Article 3, 4, 5) and other crimes related to money laundering (vide Article 11 – 16). The *mens rea* as mention in Article 3, Article 4, and Article 5 of Law on Anti-Money laundering is the important elements of a crime. Each of those articles contained “Known” and/or “reasonably alleged”.

As it is mentioned above, Law of Criminal Procedure is the general law on criminal procedures. For money laundering, there is an extension of evidence and the burden of proof. Law on Anti-Money Laundering regulates the process of investigation, prosecution, and trial in Article 68 – 82. Article 68 of the Law on anti-money laundering follows the general procedures of investigation, prosecutions, and examination in the trial as regulating in Law on Criminal Procedure, but it recognizes the other process as stipulated in the Law on anti-money laundering. Article 68 of the Law on anti-money laundering regulated that:

The investigation, prosecution, and examination in the trial as well the implementation of the court ruling that has been obtained the permanent legal power against the

criminal action, as set forth herein, shall be implemented following the provision of law and regulation unless otherwise stipulated herein.

Money laundering as a *sui generis* is reflected from Article 69, as follow:

To be eligible for conducting the investigation, prosecution, and examination in the trial against the criminal act of money laundering, prior it is shall not be obliged to evidence the origin crime.

This article gives a challenge to the effectiveness of money laundering eradication. It is like two sides of coins. On one hand, the absence of obligation for investigator and prosecutor to proof initial crime, it should bring easiness to proof the money laundering. On another hand, the investigator and prosecutor must be ensured that the offender got the assets derived from related predicate crime as charged in the indictment. There is another challenge also to fully understand that the implementation of Article 69 of the Law on anti-money laundering does not against the Presumption of Innocence.

Further, the law on anti-money laundering through Article 73, regulates that the evidence for money laundering is consists of:

- Lists of evidence as mentioned in the Law on Criminal Procedure concerning Criminal Procedural Law (vide Article 184 explained above), and/or
- other evidence in the form of the spoken, transmitted, received, or stored information electronically with an optic device or the equal and Document.

The law on anti-money laundering has also specified in the evidentiary system. The evidentiary system for money laundering has arising debate whether the system against the Presumption of innocence principle or not.

Presumption of Innocence and the Burden of Proof

Presumption of Innocence is a general principle that should be implemented in every stage of the law enforcement process. Nurhasan (2017) shows the connection between the Presumption of innocence and Human rights, in this context is the Human rights of suspects or defendants in the criminal justice proceedings. Further Nurhasan shows at least there are 8 (eight) points out that the Presumption of Innocence principles related to:

- The Equal status for all people before a trial;
- A fair and open trial with an independent judge;
- The presumption of innocence;
- Granting the rights of suspects or defendants of crime;
- Special trials for minor suspect or defendants;

- Criminal rights to do a judicial review;
- Providing compensation and rehabilitation;
- Ne Bis In Idem principle.

The frame of presumption of innocence is Human Rights protection. In this context, the existence of human rights acknowledgment will guarantee the protection of citizens in every situation. Article 8 (1) of the Law Number 48 of 2009 concerning Judicial Power states that:

Anyone who is suspected, arrested, detained, prosecuted, or brought before a trial must be presumed innocent before a court decision states his guilty and has permanent legal force.

This Article then explained in the general elucidation 3 number c of the Law on Criminal Procedure:

Anyone who is suspected, arrested, detained, prosecuted or brought before a court, must be regarded as innocent until there is a court judgment which declares his guilt and which has become final and binding

Article 66 of the Law on Criminal Procedure is also mentioned presumption of innocence. This article states that "A suspect or an accused shall not bear the burden of proof". The elucidation of Article 66 mentions that this article is reflecting the Principle of Presumption of Innocence.

Some kinds of evidentiary systems used in trial practice except the normal evidentiary system as conducted by the Prosecutor. In the literature, there is a shifting of burden proof, the reversal of burden proof, and Intime Conviction. Indriyanto Seno Adji (2006) explain the shifting of burden proof and reversal of burden proof in the context of Corruption. The shifting of burden proof has been implemented in the Law Number 3 of 1971 concerning Eradication of Corruption (this is the old law that has been replaced with the new law already, sic). The shifting of burden proof has a meaning of shifting the obligation of the Prosecutor to prove the fault of the defendant. Shifting of burden proof has not yet become a reversal of burden proof since this reversal of burden proof is potentially contradicting and violates the Human Rights Principle, especially related to the protection and respect for the accused's rights. In shifting of burden proof, the burden to proof has remained in the prosecutor's shoulder. Absolute reversal of burden proof cannot be implemented, thus the terminology that should be used is Limited or Balanced reversal of burden proof. The other evidentiary system is called Intime Conviction that was introduced in October 1789 in the Constitutional Court of France. Reda Manthovani and Narendra Jatna (2011), as a quote from Jean Marie Fayol-Noireterre, explained that Intime Conviction evidentiary system is constituted as a system of evidentiary techniques in a trial that considers the use of all facts and evidence presented by the Public Prosecutor but still allows the Judges to assesses all

kinds of evidence for example evidence based on testimony, knowledge and psychological elements. Reda Manthovani and R, Narendra Jatna suggest that Indonesian Procedural Law could consider using Intime Conviction in the future as an effort to respect human rights to search and to find evidence. Thus, it will not be impacted by the annulment of evidence if the method of acquisition is illegal.

Law on anti-money laundering is implementing a reversal of burden proof (vide Article 77). The problem is whether the Law on Anti Money Laundering implementing Presumption of Guilty or Presumption of Innocence. Yudi Kristiana (2015) explains that technical evidentiary of money laundering is related to an indictment compiled in the form of a combination between Predicate offense and money laundering offense. In the trial, the evidentiary process will be conducted by Defendant and Prosecutor.

According to Article 77 of the Law on anti-money laundering, the defendants shall be obliged to prove that his/her assets are not the result of a criminal act. Article 78 of Law on anti-money laundering is the operationalization of that obligation as mentioned in Article 77. The order by the Judge to prove that his/her assets that related to the case are not originating from criminal offense are carried out by submitting legal evidence. It means that the defendant obliged to prove that his/her assets that have been charged by the Public Prosecutor as money laundering charge is not true because it is not originated or related to a crime. Article 78 of the Law on anti-money laundering mention that:

(1) When the examination in the trial as outlined in Article 77 above, the judge orders the defendants to prove that his/her assets do not form or associated with the criminal action as outlined in Article 2 subparagraph (1)

(2) The defendant proves that his/her assets are not from or are not associated with the criminal action as outlined in Article 2 subparagraph (1) by proposing the sufficient items of evidence

According to Article 77 and Article 78 of the Law on anti-money laundering, it can be understood that:

- The defendant shall be obliged;
- The Judge ordered the defendants to proof;
- The defendant proves by file sufficient evidence.

Once the defendants failed to present legal evidence, then the indictment of the Prosecutor is proven.

Presumption of Innocence and Reversal of Burden Proof in Anti Money Laundering Law: highlight the practice in court

he reversal of burden proof has been constructed as well in the Law on Anti Corruption, but it is a limited reversal of burden proof. It will not be implemented

to all criminal acts, but only to bribery-gratification. The reversal of burden proof is implemented also in the Article 37 A Subparagraph (1) and Article 38 B Subparagraph (1) of the Law Number 20 of 2001 concerning the amendment of the Law Number 31 of 1999 concerning Prevention and Eradication of Corruption. Article 37 A Subparagraph 2, is related to Illicit Enrichment, states:

The defendant shall be required to provide information on his/her entire wealth and the wealth of his wife or her husband, and his/her children, as well as the wealth of any individual or corporation, believed to have linkage with the case of which the defendant is accused.

The impact in case the defendant is failed to prove that his/her wealth is proportional to his/her income, the result shall be used to strengthen the existing evidentiary that the defendant has committed a corruption offense (inter alia Article 37 A subparagraph (2)).

Article 38 B subparagraph (1) of the Law Number 20 of 2001 concerning the amendment of the Law Number 31 of 1999 concerning Prevention and Eradication of Corruption states:

Each person that is accused of committing one of the corruption offenses as referred to in article 2, Article 3, Article 4, Article 13, Article 14, Article 15, and Article 16 of Law Number 31 of 1999 on Corruption Eradication and Article 5 up to Article 12 of this Law, shall, in turn, prove his/her wealth for which he/she has not been indicted but is believed to have originated from corruption offense.

This provision is related to the asset confiscation of the assets that have not been indicted. The impact is if the defendant can not prove that his/her wealth is proportional to the amount of his/her income or any additional income from his/her wealth, the information shall be used to strengthen the existing evidentiary material that the defendant has committed a corruption offense. (vide Article 38 B subparagraph (2)). The law required the Prosecutor to file a request for the confiscation of the wealth at the time of indictment of the main case is read. Thus the defendant shall file a request for authentication that the wealth does not originate from corruption offense at the time when he/she reads his defense in the main case. Thus he/she can repeat it in the brief for an appeal and in the brief for a Supreme Court verdict (vide Article 38 B subparagraph (3) and (4)). In this part, Indriyanto Seno Adji (2006) comments that the burden of proof that has been put to Public Prosecutor is being an absolute right to accused or defendant as a presumption of innocence principle and which is the actualization of the acceptance of the principle of non-self-incrimination.

In the money laundering law, it can be seen that Article 77 of the Law on anti-money laundering has been discussing above. The law has to give the obligation to the defendant to prove his/her assets are not originating from criminal action. In the case of money laundering, it can not be said that it is against the Presumption of innocence. Inter

alia with Article 68 of the Law on anti-money laundering, the procedures of evidentiary is followed the general law on the criminal procedural law as regulated in the Law on Criminal Procedure. It means, the prosecutor must prove indictment that has been formulated as ordered by Law on Criminal Procedure, and at the same time, there is a new obligation for the defendant to prove about the assets he/she got. The defendants must present legal evidence to fulfill the obligation ordered by the Law while to charged accused with money laundering charged, the prosecutor must have legal evidence as well to assure that the defendants conduct money laundering.

Once again, it is understood now that money laundering is a *sui generis* but must have a predicate offense. Then the evidentiary system chosen by the law must be confirmed one to each other. Team coordinator by M. Salman et.al from Indonesian Center For Reporting and Analysis of Financial Transaction (2017) in its annotation for the case of Sita Erny, in the Supreme Court Decision number 2315 K/Pid.Sus/2014 gives important analysis that reversal of burden proof. The analysis starts by commenting that the reversal of burden proof is a deviation from evidentiary law and an unusual system on criminal procedural law that is specifically enforced in the process of money laundering handling. The reversal of burden proof that adapted in Law on anti-money laundering is a limited and balanced reversal of burden proof. It means that the defendant and the public prosecutor obliged to prove whether the defendant is a fault or not. As a logical consequence, the reversal of burden proof can not be applied to seek the fault aspect of the defendant.

The reversal of burden proof will apply to the evidentiary of the assets, while the *mens rea* "known" and/or "reasonably alleged" shall be proved by the Prosecutor. In this regard, the reversal of burden proof will not contrary to the principle of Presumption of Innocence, and it is not categorized as the presumption of guilty as well.

Conclusion

The presumption of innocence principle has constantly adopted in the Indonesia criminal proceedings. The legal framework of it has been guarantee by the Law on Judicial Power and the Law on Criminal Procedural Law. It is also implemented in the Law on anti-money laundering and the law on anti-corruption. The presumption of innocence reflected by the reversal of burden proof that has been adopted by both law, but it is a limited and balanced reversal of burden proof. In the context of Article 77 of the Law on anti-money laundering, the implementation of the reversal of burden proof can not be categorized as against human rights or presumption of innocence and/or non-self-incrimination principle. The reversal of burden proof shall be used in the context of the assets proven whether it is legal or illegally gained assets, and not directed to the *mens rea* element of the defendants. Unfortunately, this reversal of burden proof did not practically implement by the Court.

References

- Adji, Indriyanto Seno. 2006. **Korupsi dan Pembalikan Beban Pembuktian**. Jakarta: Kantor Pengacara dan Konsultan Hukum “Prof. Oemar Seno Adji, SH. & Rekan
- Chazawi, Adami. 2005. *Hukum Pidana Materiil dan Formil Korupsi di Indonesia*. Malang: Bayumedia Publishing
- Chazawi, Adami. 2013. *Kemahiran dan Ketrampilan Praktik Hukum Pidana*. Malang: Bayumedia Publishing
- Kristiana, Yudi. 2015. *Pemberantasan Tindak Pidana Pencucian Uang: Perspektif Hukum Progresif*. Yogyakarta: Thafamedia
- Lamintang, P.A.F., & Theo Lamintang. 2010. *Pembahasan KUHAP Menurut Ilmu Pengetahuan Hukum Pidana dan Yurisprudensi*. Jakarta: Sinar Grafika Offset
- Manthovani, Reda & R. Narendra Jatna. 2011. *Rezim Anti Pencucian Uang dan Perolehan Hasil Kejahatan di Indonesia*. Jakarta: Malibu
- Nurhasan. 2017. Keberadaan Asas Praduga Tak Bersalah Pada Proses Peradilan Pidana: Kajian. *Article*, Jurnal Ilmiah Universitas Batanghari Jambi, Vol. 17 No. 3, 2017
- Salman, M. et.al. 2017. *Anotasi Putusan Perkara Tindak Pidana Pencucian Uang 2017*. Jakarta: Pusat Pelaporan dan Analisis Transaksi Keuangan
- Twining, William. 2006. **Rethinking Evidence – Explanatory Essays**, second edition. New York: Cambridge University Press, Second Edition
- W. Clifton Holmes, *Strengthening Available Evidence-Gathering Tools in the Fight Against International Money Laundering*, 24 Nw. J. Int’l L. & Bus. 199 (2003)., retrieved from: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/njilb/vol24/iss1/10>

HIỆN TRẠNG CỦA NGUYÊN TẮC GIẢ ĐỊNH VÔ TỘI TRONG PHÁP LUẬT CHỐNG RỬA TIỀN CỦA IN-ĐÔ-NÊ-XI-A

TS. Go Lisanawati*
(Nguyễn Anh Đức lược dịch)

ĐỀ DẪN

Một trong những khía cạnh quan trọng có thể cần được chú trọng là quá trình chứng minh trong tố tụng hình sự. Chế định pháp luật về chống rửa tiền ở In-đô-nê-xi-a nằm trong Đạo luật số 8 năm 2010 về Phòng chống rửa tiền đã đảo ngược gánh nặng của việc chứng minh (nghĩa vụ chứng minh). Việc ban hành đạo luật này đã cho thấy cam kết của chính quyền In-đô-nê-xi-a về sự nghiêm túc đáp ứng nhu cầu xóa bỏ hành vi rửa tiền. Theo pháp luật hiện hành, Chính phủ có thể đặt ra bất kì biện pháp nào để đấu tranh chống lại việc rửa tiền và việc thực hiện phải luôn theo một cơ chế tuân thủ các tiêu chuẩn quốc tế.

Việc rửa tiền là một loại tội phạm phức tạp nhất cần phải giải quyết trong một vài năm trở lại đây và càng trở nên phức tạp, tinh vi. Các tội phạm thường dùng các phương tiện rửa tiền để che giấu những lợi ích bất hợp pháp mà họ đạt được. Thông qua hoạt động rửa tiền, bọn tội phạm có thể thay đổi và thao túng các nguồn tài sản bất hợp pháp thành các tài sản “có vẻ như là” hợp pháp. Thông qua hoạt động rửa tiền, mọi người không thể dễ dàng nhận ra được liệu tài sản có nguồn gốc từ tội phạm hay không.

Trong xét xử hình sự, có một nguyên tắc quan trọng được gọi là “Giả định vô tội” đã được thừa nhận ở phạm vi quốc tế nhằm bảo vệ các quyền con người. Về bản chất, pháp luật có chức năng bảo vệ tất cả mọi người, bao gồm cả những người đã thực hiện tội phạm. Trong bối cảnh của In-đô-nê-xi-a, việc thực hiện đảo ngược nghĩa vụ chứng minh cũng gây ra tranh luận. Một số người cho rằng việc đảo ngược trách nhiệm chứng minh sẽ mâu thuẫn với nguyên tắc giả định vô tội, một hệ thống chứng minh phủ định (negatief wettelijke), không bị buộc phải nhận là mình có tội (non-self incrimination), nguyên tắc các bị cáo sẽ không có nghĩa vụ chứng minh (theo Điều 66 của Luật số 8 năm 1981 về Luật Tố tụng Hình sự) và quyền im lặng. Mặt khác, một số chuyên gia lại lập luận rằng đạo luật đó đã có sự cân bằng trong đảo ngược nghĩa vụ, chứ không phải là sự đảo ngược hoàn toàn về nghĩa vụ chứng minh. Là một tội phạm có tính nghiêm trọng nhưng

* PGS, Khoa Luật - ĐH Surabaya, In-đô-nê-xi-a.

vấn cần thông qua “hành vi phạm tội nguồn” (predicate crime), hành vi rửa tiền cần phải được hiểu rõ. Với tư cách một trong các “hành vi phạm tội nguồn” trong Luật Chống rửa tiền, tham nhũng có một hệ thống chứng minh khác so với hoạt động rửa tiền.

Bài viết này sẽ tìm hiểu sự tồn tại của nguyên tắc Giả định vô tội hay Giả định có tội, tập trung phân tích trong Luật chống rửa tiền của In-đô-nê-xi-a, và Luật số 20 năm 2001 của In-đô-nê-xi-a, sửa đổi Luật số 31 năm 1999 về Phòng ngừa và Xóa bỏ Tham nhũng (cũng gọi là Luật chống tham nhũng).

Hệ thống chứng minh và chứng cứ theo Luật phòng chống rửa tiền của In-đô-nê-xi-a

Từ năm 1981 In-đô-nê-xi-a đã ban hành luật tố tụng hình sự. Quá trình kiểm tra trong phiên tòa bao gồm tất cả các hoạt động công bố về các sự kiện đã xảy ra liên quan đến tội phạm. Khi các sự kiện được ráp nối với nhau, chúng có thể giúp mô tả sự thật đã xảy ra hoặc ít nhất là bám sát với sự thật khách quan để xác định xem liệu có phạm tội theo cáo buộc của công tố viên hay không. Vì vậy, quá trình tố tụng hình sự, thực chất là cố gắng để xác định được sự thật khách quan. Luật này là luật chung về tố tụng hình sự.

Một quá trình chứng minh có thể được xem như một giai đoạn quan trọng trong tiến trình lâu dài thực thi pháp luật hình sự. Trong giai đoạn này, số phận của bị cáo bị đe dọa bởi luật pháp và tòa án. Adami Chazawi (2005) giải thích rằng bằng chứng là tâm điểm mà các thẩm phán phải có trách nhiệm giải trình theo tất cả các khía cạnh. Mà qua đó, quá trình tố tụng sẽ phải xây dựng được biến cố đã xảy ra (tội phạm), vì thế quan trọng là bằng chứng phải có thật và việc sử dụng bằng chứng phải tuân theo các quy định.

Theo Adami Chazawi (2013), quá trình chứng minh cần phải đạt được ba điểm kết luận. Những điểm đó là: (i) Đã thực hiện hoặc không thực hiện tội hình sự mà công tố viên cáo buộc; (ii) Nếu có thực hiện tội phạm, thì mức độ lỗi của các bị cáo là gì. Điều này là căn cứ để xác định trách nhiệm hình sự của các bị cáo tương ứng với hành vi tội phạm đã thực hiện; (iii) Nếu bị cáo không thực hiện tội phạm, phải tuyên án về việc thả các bị cáo.

Công tố viên sẽ định hướng phiên tòa bằng bản cáo trạng, để cung cấp bức tranh toàn cảnh về các sự kiện thực tế của tội phạm bị buộc tội (theo bản cáo trạng). Vì vậy, một công tố viên cần phải có bằng chứng để chứng minh rằng bị cáo có tội.

Về nguyên tắc, thủ tục tố tụng hình sự của In-đô-nê-xi-a đang áp dụng lí thuyết “dựa trên sự nghi ngờ hợp lí” trong hệ thống chứng minh. Điều 183 của Luật Tố tụng hình sự quy định: “Một thẩm phán sẽ không áp dụng hình phạt đối với một người trừ khi có ít nhất hai phương tiện pháp lí làm căn cứ để kết án là một tội phạm đã thực sự xảy ra và người bị buộc tội đã thực hiện hành vi đó”. Ở đây cần tối thiểu 2 (hai) bằng chứng và bản án của các thẩm phán.

Điều 184 (1) của Luật tố tụng hình sự đề cập tới hệ thống các chứng cứ trong phiên tòa hình sự gồm:

6. Lời khai của nhân chứng
7. Lời khai của các chuyên gia
8. Một văn bản
9. Một chỉ định/hướng dẫn (An indication)
10. Lời khai của bị cáo

Tại khoản 2, quy định rằng: “các vấn đề đã là hiểu biết chung thì không cần phải chứng minh”. Trong trường hợp này, các vấn đề chung không cần phải chứng minh.

Liên quan đến chứng cứ, Jeremy Bentham, dẫn theo Reda Manthovani & R. Narendra Jatna (2011), cho rằng:

Chứng cứ là một danh từ chung được đặt cho bất kì sự thật nào, quá trình tư duy về chứng cứ trong nhận thức của một thẩm phán sẽ làm xuất hiện trong tâm trí của thẩm phán một niềm tin liên quan đến sự tồn tại của một số thực thể khác - giả sử là có tồn tại, một hiệu ứng nhất định sẽ tác động tới quyết định của thẩm phán đó.

Chứng cứ là một công cụ quan trọng phải được trình bày tại tòa án. Thẩm phán cần phải cân nhắc, đánh giá và xem xét các bằng chứng đáng tin cậy, và sử dụng các bằng chứng để thuyết phục Thẩm phán (đưa ra) quyết định. William Twining (2006) giải thích rằng:

Khi bằng chứng đã được xác định, hiệu ứng, khuynh hướng hoặc dấu hiệu của bằng chứng sẽ tạo ra trong tâm trí một sự thuyết phục, khẳng định hoặc phủ định sự tồn tại của một số vấn đề thực tế.

Lamintang (2010) cho rằng theo Điều 183 của Luật Tố tụng Hình sự, có thể thấy hệ thống chứng cứ ở In-đô-nê-xi-a đặt ra một giới hạn tối thiểu trong việc đệ trình bằng chứng tại phiên tòa. Hệ thống này được gọi là hệ thống chứng cứ theo luật - một hệ thống phủ định (*negatief wettelijke*).

Rửa tiền như được biết đến ngày nay, đã phát triển thành một tội phạm phức tạp và tinh vi. Rất khó để bị xóa sổ. Rửa tiền không dễ dàng được chứng minh. Về bản chất, đây là tội phạm có tổ chức xuyên quốc gia, và rất khó khăn để xử lý. W. Clifton Holmes (2003), dẫn theo Mariano-Florentino Cuellar, đã giải thích rằng:

Rửa tiền xuyên quốc gia có thể làm phát sinh quyền tài phán quốc gia đối với khoản tiền thu được bất hợp pháp đã được tẩy rửa, tài phán đối với một hành vi phạm tội nguồn đã thực hiện, hoặc đối với các giao dịch tài chính tạo điều kiện cho hoạt động rửa tiền liên quan đến nhiều nền tài phán khác nhau.

Rửa tiền cũng được phân loại là tội phạm kinh tế hoặc tài chính. Với tư cách một tội

phạm kinh tế, Indriyanto Seno Adji (2006) cho rằng về nguyên tắc, tội phạm kinh tế là tội phạm cổ cồn trắng (white-collar crime). Tội phạm này khó chứng minh, được phân loại là một tội phạm vô hình, đòi hỏi thủ tục khó khăn và phức tạp để chứng minh hành vi và tính chuyên nghiệp của người phạm tội. Khi coi đây là một tội phạm kinh tế, nó cần phải được xử lý cẩn trọng vì rủi ro rất cao, và có thể ảnh hưởng đến nền kinh tế và tài chính của nhà nước. Do đó cần nhiều cách tiếp cận và cơ chế hơn để xóa bỏ rửa tiền. (Cách hiểu thứ nhất) Rửa tiền là một tội phạm (sui generis crime) và thường cần một hành vi phạm tội nguồn để tạo ra tiền hoặc tài sản. Cách tiếp cận này có vẻ khó hiểu, nhưng phải được hiểu theo cách đó. (Cách hiểu thứ hai) Rửa tiền có thể là một tội phạm độc lập được thực hiện bởi người rửa tiền. Do đó, cáo buộc liên quan đến rửa tiền có thể đưa ra với:

- Hành vi phạm tội nguồn và hành vi rửa tiền; hoặc
- Chỉ bản thân hành vi rửa tiền

Việc hình sự hóa hoạt động rửa tiền ở In-đô-nê-xi-a được quy định thành 2 (hai) loại tội phạm, được gọi là tội phạm rửa tiền (Điều 3, 4, 5) và các tội phạm khác liên quan đến rửa tiền (Điều 11 - 16). Yếu tố lỗi trong Điều 3, Điều 4 và Điều 5 của Luật chống rửa tiền là yếu tố quan trọng của tội phạm. Mỗi điều đó đều có nội dung hàm chứa khả năng “đã biết đến” và/hoặc “bị cáo buộc hợp lý”.

Như đã đề cập ở trên, Luật Tố tụng Hình sự là luật chung về tố tụng hình sự. Đối với hoạt động rửa tiền, có một phần quy định về chứng cứ và nghĩa vụ chứng minh. Luật phòng chống rửa tiền quy định quá trình điều tra, truy tố và xét xử tại các điều 68 đến 82. Điều 68 của Luật chống rửa tiền thể hiện các thủ tục chung trong điều tra, truy tố và kiểm tra tại phiên tòa giống như quy định của pháp luật về Tố tụng hình sự, nhưng cũng thừa nhận một quy trình thủ tục khác theo quy định của Luật chống rửa tiền. Điều 68 của Luật chống rửa tiền quy định rằng:

Việc điều tra, truy tố và kiểm tra tại phiên tòa cũng như việc thi hành phán quyết của tòa án (có hiệu lực pháp lý vĩnh viễn chống lại hành động tội phạm), như được nêu ở đây, sẽ được thực hiện theo quy định của pháp luật trừ khi có quy định khác.

Rửa tiền là một tội phạm nghiêm trọng thể hiện ở Điều 69 như sau:

Để đủ điều kiện tiến hành điều tra, truy tố và kiểm tra trong phiên tòa xét xử hành vi phạm tội rửa tiền, trước đó không bắt buộc phải chứng minh nguồn gốc của tội phạm.

Bài viết này nêu ra một thách thức đối với hiệu quả của công tác xóa bỏ rửa tiền. Việc này giống như hai mặt của đồng xu. Một mặt, điều tra viên và công tố viên không có nghĩa vụ chứng minh nguồn gốc tội phạm, như vậy sẽ mang lại sự dễ dàng (cho công tố viên) để chứng minh hoạt động rửa tiền. Mặt khác, điều tra viên và công tố viên cũng phải đảm bảo rằng người phạm tội có được các tài sản bắt nguồn từ hành vi phạm tội nguồn có liên

quan như bị buộc tội trong cáo trạng. Cũng có một cách thức khác để hiểu đầy đủ rằng việc thực hiện Điều 69 của Luật chống rửa tiền không mâu thuẫn với nguyên tắc Giả định vô tội.

Thêm vào đó, Đạo luật chống rửa tiền quy định ở Điều 73 rằng chứng cứ về rửa tiền bao gồm:

- Danh sách các bằng chứng như được đề cập trong Luật Tố tụng hình sự liên quan đến pháp luật tố tụng hình sự (như Điều 184 đã giải thích ở trên), và / hoặc
- Bằng chứng khác dưới dạng thông tin được nói, truyền, nhận hoặc lưu trữ điện tử với một thiết bị nghe nhìn (optic device) hoặc tương đương và Tài liệu.

Luật chống rửa tiền cũng đã quy định trong hệ thống chứng cứ. Hệ thống chứng cứ về việc rửa tiền đã gây ra tranh luận về việc hệ thống này có chống lại nguyên tắc Giả định vô tội hay không.

Giả định vô tội và nghĩa vụ chứng minh

Giả định Vô tội là một nguyên tắc chung cần được thực hiện trong mọi giai đoạn của quy trình thực thi pháp luật. Nurhasan (2017) chỉ ra mối liên hệ giữa nguyên tắc Giả định vô tội và quyền con người, trong trường hợp này là quyền con người của nghi phạm hoặc bị cáo trong quá trình tố tụng hình sự. Hơn nữa, Nurhasan cũng chỉ ra ít nhất có tám điểm cho thấy nguyên tắc Giả định vô tội:

- Vị thế bình đẳng của tất cả mọi người trước tòa án;
- Một phiên tòa công bằng, công khai với một thẩm phán độc lập;
- Giả định vô tội;
- Trao quyền cho các nghi phạm hoặc bị cáo;
- Phiên tòa đặc biệt dành cho nghi phạm hoặc bị cáo chưa thành niên;
- Quyền được xem xét tư pháp;
- Khả năng được bồi thường và khôi phục tình trạng ban đầu;
- Nguyên tắc không bị xét xử hai lần về cùng một hành vi (Ne Bis In Idem principle).

Khuôn khổ của giả định vô tội là bảo vệ quyền con người. Trong bối cảnh này, sự tồn tại của nhận thức về nhân quyền sẽ đảm bảo sự bảo vệ cho công dân trong mọi tình huống. Điều 8 (1) của Luật số 48 năm 2009 về quyền lực tư pháp quy định rằng:

Bất cứ ai bị nghi ngờ, bị bắt, bị giam giữ, bị truy tố hoặc đưa ra trước một phiên tòa phải được coi là vô tội trước khi phán quyết của tòa án tuyên bố có tội và có hiệu lực pháp lí.

Điều này sau đó được giải thích trong Bình giải chung 3 (c) của Luật Tố tụng hình sự:

Bất cứ ai bị nghi ngờ, bị bắt, bị giam giữ, bị truy tố hoặc đưa ra trước tòa án, phải được coi là vô tội cho đến khi có phán quyết cuối cùng có hiệu lực của tòa án tuyên bố tội lỗi của người đó.

Điều 66 của Luật Tố tụng hình sự cũng được đề cập đến Giả định vô tội. Theo đó, một nghi phạm hoặc một bị cáo sẽ không phải chịu nghĩa vụ chứng minh. Việc làm sáng tỏ Điều 66 cho thấy Điều này phản ánh Nguyên tắc Giả định vô tội.

Một số loại hệ thống chứng cứ được sử dụng trong thực tiễn xét xử ngoại trừ hệ thống chứng cứ bình thường được thực hiện bởi Công tố viên. Xét về khía cạnh văn bản, có một sự chuyển dịch của nghĩa vụ chứng minh, sự đảo ngược nghĩa vụ chứng minh và niềm tin hợp lí (Intime Conviction). Indriyanto Seno Adji (2006) giải thích sự dịch chuyển của nghĩa vụ chứng minh và đảo ngược nghĩa vụ chứng minh trong trường hợp của tham nhũng. Việc thay đổi nghĩa vụ chứng minh đã được thể hiện trong Luật số 3 năm 1971 liên quan đến Xóa bỏ tham nhũng (đây là luật cũ đã được thay thế bằng luật mới). Việc chuyển dịch nghĩa vụ chứng minh có ý nghĩa thay đổi nghĩa vụ của Công tố viên để chứng minh lỗi của bị cáo. Việc thay đổi nghĩa vụ chứng minh vẫn chưa phải là một sự đảo ngược nghĩa vụ này vì việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh có khả năng mâu thuẫn và vi phạm các nguyên tắc nhân quyền, đặc biệt liên quan đến việc bảo vệ và tôn trọng các quyền của bị cáo. Việc chuyển dịch nghĩa vụ chứng minh thực chất là vấn đề đặt nghĩa vụ này trên vai công tố viên. Hoàn toàn đảo ngược nghĩa vụ chứng minh là điều không thể được thực hiện, do đó thuật ngữ nên được sử dụng là sự đảo ngược có giới hạn hoặc cân bằng về nghĩa vụ chứng minh. Hệ thống chứng cứ khác được gọi là niềm tin hợp lí (Intime Conviction) được sử dụng vào tháng 10 năm 1789 tại Tòa án Hiến pháp của Pháp. Reda Manthovani và Narendra Jatna (2011), dẫn theo Jean Marie Fayol-Noireterre, giải thích rằng hệ thống chứng cứ niềm tin hợp lí được cấu thành như một hệ thống các kĩ thuật chứng cứ trong một phiên tòa xét xử và việc xem xét sử dụng tất cả các sự kiện và bằng chứng được đưa ra bởi Công tố viên vẫn cho phép Thẩm phán đánh giá tất cả các loại bằng chứng ví dụ bằng chứng dựa trên lời khai, kiến thức và yếu tố tâm lí. Reda Manthovani và R, Narendra Jatna đề nghị Luật tố tụng của In-đô-nê-xi-a có thể xem xét sử dụng (nguyên tắc) niềm tin hợp lí trong tương lai như một nỗ lực tôn trọng quyền con người để tìm kiếm bằng chứng. Do đó, nó sẽ không bị ảnh hưởng bởi việc hủy bỏ bằng chứng nếu phương thức thu thập là bất hợp pháp.

Luật chống rửa tiền đang thực hiện đảo ngược nghĩa vụ chứng minh (Điều 77). Vấn đề là liệu Luật chống rửa tiền sẽ dựa theo nguyên tắc Giả định có tội hay Giả định vô tội. Yudi Kristiana (2015) giải thích rằng bằng chứng kĩ thuật về rửa tiền có liên quan đến bản cáo trạng được biên soạn dưới hình thức kết hợp giữa hành vi phạm tội nguồn và tội phạm rửa tiền. Trong phiên tòa, quá trình chứng minh sẽ được thực hiện bởi Bị cáo và Công tố viên.

Theo Điều 77 của Luật chống rửa tiền, các bị cáo có nghĩa vụ chứng minh rằng tài sản của mình không phải là kết quả của hành vi phạm tội. Điều 78 của Luật chống rửa tiền là

việc thực thi nghĩa vụ đó như được nêu trong Điều 77. Lệnh của Thẩm phán chứng minh rằng tài sản của bị cáo liên quan đến vụ án không bắt nguồn từ hành vi phạm tội được đưa ra dựa trên việc nộp chứng cứ hợp pháp. Điều đó có nghĩa là bị cáo có nghĩa vụ chứng minh rằng tài sản của mình bị Công tố viên cáo buộc rửa tiền là không đúng sự thật vì nó không có nguồn gốc hoặc liên quan đến tội phạm. Điều 78 của Luật chống rửa tiền quy định rằng:

(1) Khi kiểm tra tại phiên tòa được thực hiện theo Điều 77 ở trên, thẩm phán yêu cầu các bị cáo chứng minh rằng tài sản của mình không hình thành hoặc không liên quan đến hành vi tội phạm như được nêu trong Điều 2 đoạn (1)

(2) Bị cáo chứng minh rằng tài sản của mình không bắt nguồn từ hoặc không liên quan đến hành vi tội phạm như được nêu trong Điều 2 đoạn (1) bằng cách đệ trình đủ các bằng chứng

Theo Điều 77 và Điều 78 của Luật chống rửa tiền, có thể hiểu rằng:

- Bị đơn có nghĩa vụ;
- Thẩm phán yêu cầu các bị cáo chứng minh;
- Bị cáo chứng minh bằng hồ sơ đầy đủ.

Một khi các bị cáo không trình được bằng chứng pháp lí, thì bản cáo trạng của Công tố viên được chứng minh.

Nguyên tắc Giả định vô tội và việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh trong pháp luật chống rửa tiền: những điểm nhấn trong thực tiễn tại tòa án

Sự đảo ngược nghĩa vụ chứng minh đã được xây dựng giống như trong Luật Chống tham nhũng, nhưng đó là sự đảo ngược nghĩa vụ chứng minh một cách hạn chế. Việc này sẽ không được áp dụng cho tất cả các hành vi tội phạm, mà chỉ đối với hành vi nhận hối lộ. Việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh cũng được thực hiện trong Điều 37 Đoạn (1) và Điều 38 đoạn (1) của Luật số 20 năm 2001 sửa đổi Luật số 31 năm 1999 về phòng ngừa và xóa bỏ tham nhũng. Điều 37 đoạn 2, liên quan đến làm giàu bất hợp pháp, nêu rõ:

Bị cáo sẽ được yêu cầu cung cấp thông tin về toàn bộ tài sản của mình và của cái của vợ hoặc của con cái cũng như của cái của bất kì cá nhân hay tập đoàn nào, có liên quan đến vụ án mà (bị cáo) bị cáo buộc.

Trong trường hợp bị cáo không chứng minh được rằng tài sản của mình tương xứng với thu nhập, kết quả sẽ được sử dụng để củng cố bằng chứng rằng bị cáo đã phạm tội tham nhũng (điều 37 khoản (2)).

Điều 38 B đoạn (1) của Luật số 20 năm 2001, sửa đổi Luật số 31 năm 1999 về đến phòng ngừa và xóa bỏ các quốc gia tham nhũng quy định rằng:

Mỗi người bị cáo buộc phạm một trong các tội tham nhũng được nêu tại Điều 2, Điều 3, Điều 4, Điều 13, Điều 14, Điều 15, Điều 16 của Luật số 31 năm 1999 về Xóa bỏ

tham nhũng và Điều 5 đến Điều 12 của Luật này, sẽ chứng minh sự giàu có của mình mà anh ta / cô ta chưa bị truy tố nhưng được cho là có nguồn gốc từ tội phạm tham nhũng.

Quy định này có liên quan đến việc tịch thu tài sản chưa bị truy tố. Tác động là nếu bị cáo không thể chứng minh rằng tài sản của mình tương xứng với mức thu nhập của họ hoặc bất kỳ thu nhập bổ sung nào từ tài sản của họ, thông tin sẽ được sử dụng để củng cố tài liệu chứng cứ hiện có về việc bị cáo đã thực hiện một tội phạm tham nhũng (Điều 38 B đoạn 2). Pháp luật yêu cầu Công tố viên nộp đơn yêu cầu (file a request) tịch thu tài sản tại thời điểm chính thức công bố cáo trạng của vụ án. Do đó, bị cáo cũng sẽ nộp đơn yêu cầu xác thực rằng tài sản của mình không bắt nguồn từ hành vi phạm tội tham nhũng tại thời điểm người đó đọc bản bào chữa của mình trong vụ án. Do đó, bị cáo có thể lặp lại điều này trong kháng cáo tới cấp phúc thẩm và/hoặc Tòa án Tối cao (Điều 38 B đoạn 3 và 4). Trong phần này, Indriyanto Seno Adji (2006) cho rằng nghĩa vụ chứng minh được đặt cho Công tố viên là một quyền tuyệt đối để buộc tội là một (biểu hiện của) nguyên tắc giả định vô tội và đó cũng là sự hiện thực hóa việc chấp nhận nguyên tắc không ai bị buộc phải nhận là mình có tội.

Trong đạo luật chống rửa tiền, qua thảo luận như trên về Điều 77, cho thấy rằng pháp luật đã đòi hỏi nghĩa vụ của bị cáo phải chứng minh tài sản của mình không bắt nguồn từ hành vi phạm tội. Tuy vậy, trong trường hợp của cáo buộc rửa tiền, không thể nói rằng nghĩa vụ đó mâu thuẫn với nguyên tắc Giả định vô tội. Bởi lẽ cần quan sát (nghĩa vụ này) trong mối liên quan với Điều 68 của Luật chống rửa tiền, các thủ tục chứng minh phải được tuân theo các quy định chung của Luật Tố tụng hình sự. Điều đó có nghĩa là, công tố viên phải chứng minh cáo trạng đã được xây dựng theo đúng các quy định của Luật Tố tụng hình sự, đồng thời có một nghĩa vụ mới cho bị cáo phải chứng minh về tài sản mà mình có. Các bị cáo phải trình bày bằng chứng pháp lý để thực hiện nghĩa vụ mà pháp luật yêu cầu trong khi buộc tội bị cáo buộc rửa tiền bị buộc tội, công tố viên cũng phải có bằng chứng pháp lý tương ứng với cáo buộc.

Một lần nữa, hành vi rửa tiền hiện được quy định là một tội phạm nhưng phải có hành vi phạm tội nguồn. Sau đó, hệ thống chứng cứ được lựa chọn bởi pháp luật phải phù hợp và có thể xác nhận chéo. Điều phối viên M. Salman (và các tác giả khác) từ Trung tâm Báo cáo và Phân tích Giao dịch Tài chính In-đô-nê-xi-a (2017) đã phân tích vụ án Sita Erny thể hiện trong Quyết định của Tòa án Tối cao số 2315 K / Pid.Sus / 2014, đã đưa ra phân tích quan trọng về việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh. Phân tích bắt đầu bằng nhận xét rằng việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh là trái với quy định của pháp luật về chứng cứ, và các quy định của luật tố tụng hình sự cần được thi hành theo một hệ thống khác biệt nếu xét cụ thể trong trường hợp xử lý rửa tiền. Sự đảo ngược của nghĩa vụ chứng minh được điều chỉnh trong Luật chống rửa tiền là một sự đảo ngược hạn chế và cân bằng. Nó có nghĩa là bị cáo và công tố viên đều có nghĩa vụ phải chứng minh liệu bị cáo có lỗi hay không. Hệ quả là, việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh không thể được áp dụng để tìm kiếm khía cạnh lỗi của bị cáo. Việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh sẽ được áp dụng cho những bằng chứng liên quan đến tài sản, trong khi việc chứng minh

yếu tố lỗi “đã biết” và/hoặc “bị cáo buộc hợp lý”, sẽ được thực hiện bởi Công tố viên. Về vấn đề này, việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh sẽ không trái với nguyên tắc Giả định Vô tội, và nó cũng không được xác định là giả định có tội.

Kết luận

Nguyên tắc Giả định vô tội đã liên tục được thông qua trong tổ tụng hình sự của In-đô-nê-xi-a. Khung pháp lí của nguyên tắc này đã được bảo đảm bởi Đạo luật về Quyền lực Tư pháp và Luật về Tổ tụng Hình sự. Nó cũng được thực hiện trong Luật chống rửa tiền và luật chống tham nhũng. Giả định vô tội được phản ánh phần nào thông qua việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh đã được cả hai luật áp dụng, nhưng đó là một sự đảo ngược hạn chế và cân bằng. Theo Điều 77 của Luật chống rửa tiền, việc thực hiện đảo ngược nghĩa vụ chứng minh không thể được xem như là vi phạm các quyền con người hoặc mâu thuẫn với nguyên tắc Giả định vô tội và nguyên tắc không ai bị buộc phải nhận tội. Việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh sẽ được sử dụng trong trường hợp cần xác minh các tài sản là tài sản hợp pháp hay bất hợp pháp, và không hướng đến chứng minh yếu tố lỗi của các bị cáo. Thật không may, việc đảo ngược nghĩa vụ chứng minh như vậy đã không thực sự được Tòa án thực hiện.

Tài liệu tham khảo

1. Adji, Indriyanto Seno. 2006. **Korupsi dan Pembalikan Beban Pembuktian**. Jakarta: Kantor Pengacara dan Konsultan Hukum “Prof. Oemar Seno Adji, SH. & Rekan
2. Chazawi, Adami. 2005. *Hukum Pidana Materiil dan Formil Korupsi di Indonesia*. Malang: Bayumedia Publishing
3. Chazawi, Adami. 2013. *Kemahiran dan Ketrampilan Praktik Hukum Pidana*. Malang: Bayumedia Publishing
4. Kristiana, Yudi. 2015. *Pemberantasan Tindak Pidana Pencucian Uang: Perspektif Hukum Progresif*. Yogyakarta: Thafamedia
5. Lamintang, P.A.F, & Theo Lamintang. 2010. *Pembahasan KUHAP Menurut Ilmu Pengetahuan Hukum Pidana dan Yurisprudensi*. Jakarta: Sinar Grafika Offset
6. Manthovani, Reda & R. Narendra Jatna. 2011. *Rezim Anti Pencucian Uang dan Perolehan Hasil Kejahatan di Indonesia*. Jakarta: Malibu
7. Nurhasan. 2017. Keberadaan Asas Praduga Tak Bersalah Pada Proses Peradilan Pidana: Kajian. *Article*, Jurnal Ilmiah Universitas Batanghari Jambi, Vol. 17 No. 3, 2017
8. Salman, M. et.al. 2017. *Anotasi Putusan Perkara Tindak Pidana Pencucian Uang 2017*. Jakarta: Pusat Pelaporan dan Analisis Transaksi Keuangan
9. Twining, William. 2006. **Rethinking Evidence – Explanatory Essays**, second edition. New York: Cambridge University Press, Second Edition
10. W. Clifton Holmes, *Strengthening Available Evidence-Gathering Tools in the Fight Against International Money Laundering*, 24 Nw. J. Int’l L. & Bus. 199 (2003)., retrieved from:
11. <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/njilb/vol24/iss1/10>

Asian Law Centre
Melbourne Law School

School of Law
Vietnam National University, Hanoi

The Presumption of Innocence

(INTERNATIONAL WORKSHOP PROCEEDINGS)

SUY ĐOÁN VÔ TỘI

(KỶ YẾU HỘI THẢO QUỐC TẾ)

NHÀ XUẤT BẢN HỒNG ĐỨC

**PRESUMPTION OF INNOCENCE
(INTERNATIONAL WORKSHOP PROCEEDINGS)**

**SUY ĐOÁN VÔ TỘI
(KỶ YẾU HỘI THẢO QUỐC TẾ)**

The workshop and the publication of the proceedings were made within the Postgraduate Program on Human Rights Law supported by the Australian Government through Aus4Skills, and partially funded by Vietnam National Foundation for Science and Technology Development (NAFOSTED) under grant “The ‘due process of law’ principle and its role for the protection of human rights in Vietnam”, number 505.01-2018.300.

Hội thảo và việc xuất bản kỷ yếu này được thực hiện trong khuôn khổ Chương trình đào tạo sau đại học “Pháp luật về Quyền con người” do Chính phủ Australia tài trợ thông qua Chương trình Aus4Skills, đồng thời được tài trợ một phần bởi Quỹ Phát triển khoa học và công nghệ Quốc gia (NAFOSTED) trong đề tài nghiên cứu cơ bản “Nguyên tắc thủ tục pháp lý chặt chẽ và vai trò bảo vệ quyền con người ở Việt Nam” mã số 505.01-2018.300.

School of Law
Vietnam National University,

PRESUMPTION OF INNOCENCE

(INTERNATIONAL WORKSHOP PROCEEDINGS)

SUY ĐOÁN VÔ TỘI

(KỶ YẾU HỘI THẢO QUỐC TẾ)

Hong Duc Publishing House

Editorial Board (Ban biên tập)

Sarah Biddulph, Yukiko Nishikawa

Nguyễn Thị Quế Anh – Vũ Công Giao – Bùi Tiến Đạt

Selection Committee/ Hội đồng thẩm định

Sarah Biddulph - Vũ Công Giao - Bùi Tiến Đạt - Mai Văn Thắng

MỤC LỤC

PREFACE	9
LỜI NÓI ĐẦU.....	11

PART I

THE PRESUMPTION OF INNOCENCE: THEORETICAL ISSUES

(PHẦN I - SUY ĐOÁN VÔ TỘI: CÁC VẤN ĐỀ LÝ THUYẾT)

1. THE SOVIET CONCEPTION OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE Prof. John Quigley	15
2. QUAN NIỆM CỦA XÔ VIẾT VỀ SUY ĐOÁN VÔ TỘI GS. John Quigley (Người dịch: Vũ Thành Cự)	42
3. THE PRESUMPTION OF INNOCENCE AND ITS ROLE IN THE CRIMINAL PROCESS Prof. Pamela R. Ferguson	67
4. GIẢ ĐỊNH VÔ TỘI VÀ VAI TRÒ CỦA NÓ TRONG TỔ TỤNG HÌNH SỰ GS. Pamela R. Ferguson (Bùi Tiến Đạt lược dịch)	90

PART II

PRESUMPTION OF INNOCENCE IN INTERNATIONAL LAW

(PHẦN II - SUY ĐOÁN VÔ TỘI TRONG LUẬT QUỐC TẾ)

5. HANDCUFFING DURING THE CRIMINAL TRIAL WHAT CAN WE LEARN FROM DIRECTIVE (EU) 2016/343 ON THE STRENGTHENING OF CERTAIN ASPECTS OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE [...]? Prof. Dr. Robert Esser	114
6. CỒNG TAY TRONG PHIÊN TOÀ HÌNH SỰ CHÚNG TA CÓ THỂ HỌC ĐƯỢC GÌ TỪ CHỈ THỊ (EU) 2016/343 VỀ TĂNG CƯỜNG MỘT SỐ KHÍA CẠNH CỦA GIẢ ĐỊNH VÔ TỘI [...]? GS. Robert Esser (Biên dịch: Nguyễn Minh Tâm)	118
7. THE RIGHT TO BE PRESUMED INNOCENT IN THE INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW AND ITS REFLECTION IN VIETNAM Nguyen Minh Tam, A/Prof. Dr. Vu Cong Giao	123
8. PRESUMPTION OF INNOCENCE IN INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW Dr.Vu Thi Thu Quyen.....	132

PART III

PRESUMPTION OF INNOCENCE: LAW AND PRACTICE IN EUROPE, AMERICA AND OCEANIA

(PHẦN III - SUY ĐOÁN VÔ TỘI: PHÁP LUẬT VÀ THỰC TIỄN TẠI CHÂU ÂU, CHÂU MỸ VÀ CHÂU ĐẠI DƯƠNG)

9. PRESUMPTION OF INNOCENCE AND COMPLICITY: 'LET HIM HAVE IT' AND 'COME ON LET'S GO' Professor Felicity Gerry QC.....	142
--	-----

10.	THE PRESUMPTION OF INNOCENCE Prof. Ira Belkin	165
11.	IMPLICATIONS ET APPLICATION DU PRINCIPE DE LA PRÉSUMPTION D'INNOCENCE EN DROIT FRANÇAIS Prof. Aurélie Bergeaud-Wetterwald.....	169
12.	Ý NGHĨA VÀ VIỆC ÁP DỤNG NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI TRONG PHÁP LUẬT CỘNG HOÀ PHÁP GS. Aurélie Bergeaud-Wetterwald, Nguyễn Văn Quân lược dịch	189
13.	THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN THE LEGAL FRAMEWORK OF GERMANY Prof. Christoph Gröpl.....	207
14.	GIẢ ĐỊNH VÔ TỘI TRONG KHUÔN KHỔ PHÁP LÝ CỦA ĐỨC Christoph Gröpl (Người dịch: Nguyễn Minh Tuấn)	211
15.	ПРИНЦИП ПРЕЗУМПЦИИ НЕВИНОВНОСТИ В РОССИИ: ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN RUSSIAN LAW: THE DEVELOPMENT A/Prof. Dr. Gorsky Vadim Vadimovich, A/Prof. Dr. Gorsky Maxim Vadimovich, Dr. Mai Van Thang	216
16.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI Ở LIÊN BANG NGA: LỊCH SỬ PHÁT TRIỂN VÀ HIỆN TRẠNG PGS. Gorsky Vadim Vadimovich, PGS. Gorsky Maxim Vadimovich, TS. Mai Văn Thắng.....	223
17.	THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN IRELAND Prof. Shane Kilcommins.....	231
18.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI Ở IRELAND GS. Shane Kilcommins (Người dịch: Vũ Thành Cự)	262
19.	THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN CANADA: A COMPARATIVE PERSPECTIVE WITH VIETNAM Sébastien Lafrance	291
20.	SUY ĐOÁN VÔ TỘI Ở CANADA: TIẾP CẬN SO SÁNH VỚI VIỆT NAM Sébastien Lafrance (Biên dịch: Đặng Minh Tuấn)	301

PART IV

PRESUMPTION OF INNOCENCE: LAW AND PRACTICE IN ASIA (PHẦN IV - SUY ĐOÁN VÔ TỘI: PHÁP LUẬT VÀ THỰC TIỄN TẠI CHÂU Á)

21.	THE PRINCIPLE OF PRESUMPTION OF INNOCENCE IN LAW AND JUDICIAL PRACTICES IN JAPAN Prof. Yukiko Nishikawa.....	310
22.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI TRONG PHÁP LUẬT VÀ THỰC TIỄN TƯ PHÁP Ở NHẬT BẢN GS. Yukiko Nishikawa (Biên dịch: Đặng Minh Tuấn)	325
23.	PRESUMPTION OF INNOCENCE IN CHINA Prof. Zhiyuan Guo	340
24.	SUY ĐOÁN VÔ TỘI Ở TRUNG QUỐC GS. Zhiyuan Guo (Người dịch: Nguyễn Thuỳ Dương)	353
25.	PRESUMPTION OF INNOCENCE AND REVERSE ONUS CLAUSES: THE STATE OF CRIMINAL AND CONSTITUTIONAL JURISPRUDENCE IN INDIA Prof. Shruti Bedi.....	366
26.	GIẢ ĐỊNH VỀ VÔ TỘI VÀ CÁC ĐIỀU KHOẢN TRÁCH NHIỆM NGƯỢC: TÌNH TRẠNG TÀI PHÁN HÌNH SỰ VÀ HIẾN PHÁP Ở ẤN ĐỘ Shruti Bedi (Lã Khánh Tùng lược dịch)	384

27.	CHALLENGES TO THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN SOUTHEAST ASIA Prof. Mike Hayes	402
28.	OVERVIEW OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN SINGAPORE Benny Tan Zhi Peng	412
29.	THE EXISTENCE OF PRESUMPTION OF INNOCENCE PRINCIPLE IN INDONESIAN ANTI-MONEY LAUNDERING LAW A/Prof. Dr. Go Lisanawati	418
30.	HIỆN TRẠNG CỦA NGUYÊN TẮC GIẢ ĐỊNH VÔ TỘI TRONG PHÁP LUẬT CHỐNG RỬA TIỀN CỦA IN-ĐÔ-NÊ-XI-A TS. Go Lisanawati (Nguyễn Anh Đức lược dịch)	428

PART V

PRESUMPTION OF INNOCENCE: LAW AND PRACTICE IN VIETNAM (PHẦN V - SUY ĐOÁN VÔ TỘI: PHÁP LUẬT VÀ THỰC TIỄN TẠI VIỆT NAM)

31.	PRESUMPTION OF INNOCENCE AS AN IMPORTANT CONSTITUTIONALISED PRINCIPLE OF THE VIETNAMESE CRIMINAL PROCEDURE LAW	438
32.	Prof.Dr. Dao Tri Uc	438
33.	SUY ĐOÁN VÔ TỘI – NGUYÊN TẮC HIẾN ĐỊNH QUAN TRỌNG TRONG BỘ LUẬT TỔ TỤNG HÌNH SỰ VIỆT NAM NĂM 2015 GS. TSKH. Đào Trí Úc	445
34.	THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN LEGISLATION AND ITS PRACTICAL APPLICATION IN CRIMINAL PROCEDURE IN VIETNAM A/Prof. Dr. Nguyen Ngoc Chi	452
35.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI TRONG PHÁP LUẬT VÀ VIỆC ÁP DỤNG TRONG THỰC TIỄN TỔ TỤNG HÌNH SỰ Ở VIỆT NAM PGS.TS Nguyễn Ngọc Chí.....	467
36.	THE PRINCIPLE OF PRESUMPTION OF INNOCENCE IN THE HISTORY OF CRIMINAL PROCEDURE IN VIETNAM Dr. Le Lan Chi.....	482
37.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI TRONG LỊCH SỬ TỔ TỤNG HÌNH SỰ VIỆT NAM TS. Lê Lan Chi.....	498
38.	PRESUMPTION OF INNOCENCE: ACADEMIC UNDERSTANDING AND CONSTITUTIONAL PROVISIONS Prof.Dr. Nguyen Dang Dung, Nguyen Dang Duy, LL.M.....	514
39.	SUY ĐOÁN VÔ TỘI: NHẬN THỨC KHOA HỌC VÀ QUY ĐỊNH TRONG HIẾN PHÁP CỦA QUỐC GIA GS.TS. Nguyễn Đăng Dung, ThS. Nguyễn Đăng Duy	523
40.	PRESUMPTION OF INNOCENCE AND PRACTICE IN VIETNAM Prof. Dr. Thai Vinh Thang	532
41.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI VÀ THỰC TIỄN TƯ PHÁP Ở VIỆT NAM GS.TS. Thái Vinh Thắng.....	541
42.	PRESUMPTION OF INNOCENCE IN CRIMINAL PROCEDURE IN VIETNAM A/Prof. Dr. Tran Van Do	550
43.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI TRONG TỔ TỤNG HÌNH SỰ VIỆT NAM PGS.TS. Trần Văn Độ	558

44.	PRESUMPTION OF INNOCENCE AND THE PREVENTION OF CRIMINAL INJUSTICE Thi Bich Ngoc, Hoang, A/Prof. Dr. Cong Giao, Vu.....	565
45.	PRINCIPLE OF PRESUMPTION OF INNOCENCE: CONCEPT, CONTENT AND MEANING A/Prof. Dr. Do Duc Minh, Tran Quang Minh, LLM.....	584
46.	NGUYÊN TẮC SUY ĐOÁN VÔ TỘI: KHÁI NIỆM, NỘI DUNG VÀ Ý NGHĨA PGS.TS. Đỗ Đức Minh, ThS. Trần Quang Minh	591
47.	UNDERSTANDING OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN VIETNAM: WHY LANGUAGE MATTERS Dr. Bui Tien Dat	598
48.	QUAN NIỆM VỀ SUY ĐOÁN/GIẢ ĐỊNH VÔ TỘI Ở VIỆT NAM: MỘT SỐ THẢO LUẬN VỀ THUẬT NGỮ TS. Bùi Tiến Đạt.....	603

PREFACE

The presumption of innocence has long been recognised by international law, as well as by the constitutions and laws of numerous countries. However, across the world there continues to be debate about the philosophical and theoretical issues surrounding its scope, and the application in practice of the presumption of innocence. To contribute to the discussion on this important topic, the Asian Law Centre, Law School, the University of Melbourne and the School of Law, Vietnam National University, Hanoi jointly organised ‘The Presumption of Innocence’ Online Experts Workshop on 24 July 2020.

The objectives of this workshop were to provide an open forum for experts from various countries to discuss both theoretical and practical aspects of the principles of the presumption of innocence; to gather information about legal provisions and practical application of this principle in different jurisdictions; and to discuss similarities and differences between them. Questions discussed included:

(1) What is the theoretical and social basis for determining the principle of the presumption of innocence?

(2) What substantive and procedural requirements should judicial bodies respect in relation to the principle of the presumption of innocence?

(3) What types of mechanisms can or should be in place to control abuse of the principle of the presumption of innocence from judicial bodies? and

(4) How do the experiences of different jurisdictions differ and what lessons can be learnt regarding the application of the principle of the presumption of innocence?

27 papers are included in this book of Workshop proceedings. They are divided in five parts: Part I Theoretical issues of the presumption of innocence; Part II Presumption of innocence in international law; Part III Presumption of innocence: law and practice in Europe, America And Oceania; Part IV Presumption of innocence: law and practice in Asia; Part V Presumption of innocence: law and practice in Vietnam. Papers of this proceedings, which are for research and reference purposes, reflect scholarly views of authors. Copyright holders gave translation agreements to the Workshop Organising Committee and Editorial Board. Most papers of international scholars and Vietnamese scholars are fully or summarily translated from their original languages. The Editorial Board and the Selection Committee are responsible for the translation.

We would like to thank the participants for their excellent contributions to both the workshop and to this publication and acknowledge the efforts of participants, authors, members of the Organising Committee, sponsors, the Selection Committee, reviewers, the Editorial Board, and Hong Duc Publishing House in making this workshop and the publication such a great success.

Hanoi, August 2020

The Workshop Organising Committee and Editorial Board

LỜI NÓI ĐẦU

Giả định vô tội từ lâu đã được luật pháp quốc tế, cũng như hiến pháp và luật pháp của nhiều quốc gia ghi nhận. Tuy nhiên, trên khắp thế giới vẫn tiếp tục tranh luận về các vấn đề triết học và lý thuyết xung quanh phạm vi và ứng dụng của giả định vô tội trong thực tế. Để đóng góp vào cuộc thảo luận về chủ đề quan trọng này, Trung tâm Luật Châu Á, Trường Luật, Đại học Melbourne và Khoa Luật, Đại học Quốc gia Hà Nội đã phối hợp tổ chức Hội thảo chuyên gia trực tuyến “Suy đoán vô tội” vào ngày 24 tháng 7 năm 2020.

Mục tiêu của hội thảo này là cung cấp một diễn đàn mở cho các chuyên gia từ các quốc gia khác nhau thảo luận về lý thuyết và thực tiễn về nguyên tắc giả định vô tội; chia sẻ thông tin về các quy định pháp luật và việc áp dụng nguyên tắc này ở các quốc gia, khu vực tài phán khác nhau; và thảo luận về những điểm giống và khác nhau giữa các quốc gia.

Các vấn đề thảo luận chính bao gồm:

- (1) Cơ sở lý luận và xã hội để xác định nguyên tắc giả định vô tội là gì?
- (2) Các cơ quan tư pháp cần tôn trọng những yêu cầu về nội dung và thủ tục nào liên quan đến nguyên tắc giả định vô tội?
- (3) Những loại cơ chế nào có thể hoặc cần có để ngăn ngừa, xử lý sự vi phạm nguyên tắc giả định vô tội của các cơ quan tư pháp?
- (4) Kinh nghiệm của các quốc gia, khu vực tài phán khác nhau như thế nào và có thể rút ra bài học gì về việc áp dụng nguyên tắc giả định vô tội?

27 bài viết được đưa vào cuốn kỷ yếu Hội thảo này. Chúng được chia thành năm phần: Phần I - Các vấn đề lý thuyết về giả định vô tội; Phần II - Giả định vô tội trong luật quốc tế; Phần III - Giả định vô tội: Luật pháp và thực tiễn ở Châu Âu, Châu Mỹ và Châu Đại Dương; Phần IV - Giả định vô tội: Luật pháp và thực tiễn ở Châu Á; Phần V - Giả định vô tội: Luật pháp và thực tiễn ở Việt Nam. Các bài viết này nhằm mục đích nghiên cứu và tham khảo, và phản ánh quan điểm học thuật của các tác giả. Các tổ chức, cá nhân nắm giữ bản quyền đã đồng ý cho phép dịch thuật cho Ban Tổ chức Hội thảo và Ban Biên tập. Hầu hết các bài viết của các học giả quốc tế và học giả Việt Nam được dịch toàn văn hoặc tóm lược từ ngôn ngữ gốc của bài viết. Các chủ biên và Hội đồng tuyển chọn chịu trách nhiệm về các bản dịch.

Chúng tôi xin chân thành cảm ơn đồng thời ghi nhận những nỗ lực của các đại biểu, các tác giả, thành viên Ban tổ chức, các đơn vị tài trợ, Hội đồng tuyển chọn phản biện, Ban biên tập và Nhà xuất bản Hồng đức đã tổ chức hội thảo thành công tốt đẹp và thực hiện việc xuất bản kỷ yếu này.

Hà Nội, tháng 8 năm 2020

Ban Tổ chức Hội thảo và các chủ biên

HỘI LUẬT GIA VIỆT NAM
NHÀ XUẤT BẢN HỒNG ĐỨC

Địa chỉ: 65 Tràng Thi - quận Hoàn Kiếm - Hà Nội

Email: nhaxuatbanhongduc@yahoo.com

Điện thoại: 043.9260024 - Fax: 043.9260031

Chịu trách nhiệm xuất bản: Giám đốc: Bùi Việt Bắc

Chịu trách nhiệm nội dung: Tổng biên tập: Lý Bá Toàn

Biên tập: Nguyễn Khắc Oánh

Chế bản: Đỗ Hồng Sâm

Trình bài bìa: Ngọc Anh

Đối tác liên kết xuất bản: Cty CP sách và phát triển giáo dục Việt Nam

PRESUMPTION OF INNOCENCE
(INTERNATIONAL WORKSHOP PROCEEDINGS)
SUY ĐOÁN VÔ TỘI
(Kỷ yếu hội thảo quốc tế)

ISBN: 978-604-318-499-0

In 100 cuốn, khổ 19x27 cm tại Công ty Cổ phần In và Thương mại Ngọc Hưng

Địa chỉ: Số 296 đường Phúc Diễn, Tổ dân phố số 1, P. Xuân Phương, Q. Nam Từ Liêm, Hà Nội

Số xuất bản: 5164-2020/CXBIPH/20-111/HĐ, ngày 04/12/2020

Quyết định xuất bản số: 1667/QĐ-NXBHĐ, ngày 25/12/2020

In xong và nộp lưu chiểu năm 2021

The Presumption of Innocence

(INTERNATIONAL WORKSHOP PROCEEDINGS)

SUY ĐOÁN VÔ TỘI

(KỶ YẾU HỘI THẢO QUỐC TẾ)

SÁCH KHÔNG BÁN